

Олександр Хоменко
кандидат історичних наук,
завідувач сектору
«Музей Української революції 1917–1921 років»
відділу новітньої історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Oleksandr Khomenko
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the Sector
«Museum of Ukrainian Revolution of 1917–1921»,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**КИЇВСЬКИЙ ПІДЦЕНЗУРНИЙ «КОБЗАР» 1894 РОКУ ВИДАННЯ
В ЕКСПОЗИЦІЙНОМУ НАРАТИВІ
«МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ»**

**KYIV CENSORED «KOBZAR» OF 1894
IN THE EXHIBITIONAL NARRATIVE
OF THE «MUSEUM OF UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921»**

Анотація

У статті досліджується представлене в експозиції сектору «Музей Української революції 1917–1921 років» відділу новітньої історії України НМІУ київське підцензурне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка (1894). Аналітично узагальнено історико-культурний контекст його появи, акцентовано на інтегративній пов'язаності цього видання із загальною логікою процесів формування національної свідомості на Наддніпрянській Україні в 1890-х рр. З'ясовано участь у процесі підготовки до друку означеної книжки громадських та культурних діячів, пов'язаних із діяльністю київської Громади, – Ксенофонта Гамалія та Володимира Науменка. Узагальнено значення київського «Кобзаря» (1894) в логіці експозиційного нарративу «Музею Української революції 1917–1921 років».

Ключові слова:

національний рух, «Кобзар», легальні форми культурної роботи, цензурні обмеження, закордонні видання.

Abstract

The article examines Kyiv censored edition of Taras Shevchenko's «Kobzar» (1894), which is represented in the exhibition of the Sector «Museum of Ukrainian Revolution of 1917–1921» of the department of modern history of Ukraine of the

National Museum of the History of Ukraine. The historical and cultural context of its emergence has been analytically generalized. The emphasis is made on the integrative connection of this publication with the general logic of the processes of formation of national consciousness in the Dnieper Ukraine in the 1890s. The participation in the preparation for the book's publication of public and cultural figures connected with the activities of the Kyiv Hromada, Ksenofont Gamaliia and Volodymyr Naumenko, has been clarified. The significance of the Kyiv «Kobzar» (1894) in the logic of the exhibition narrative of the «Museum of the Ukrainian Revolution 1917–1921» is summarized.

Keywords:

national movement, «Kobzar», legal forms of cultural work, censorship restrictions, foreign publications.

Статтю присвячено осмисленню «модусів присутності» виданого в Києві 1894 р. підцензурного «Кобзаря» в логіці розгортання концепційного наративу експозиції сектору «Музей Української революції 1917–1921 років» відділу новітньої історії України НМІУ. Проаналізовано історико-культурний контекст появи цього видання поезій Тараса Шевченка у підросійській Україні. З'ясовано специфіку участі у процесі підготовки книжки відомих тогочасних громадських та культурних діячів – київського друкаря Франца Іогансона та відомого лікаря Ксенофонта Гамалія. Останній на прохання київських громадівців став номінальним видавцем часопису «Киевская Старина» і вважався юридичним власником прав на публікацію Шевченкових творів у Російській імперії. Концептуально узагальнено ту роль, яку, з огляду на безперервні цензурні заборони та майже цілковите припинення на теренах Наддніпрянщини легальної української політичної діяльності, відіграв означений підцензурний «Кобзар» у процесі становлення національної свідомості української інтелігенції на зламі XIX–XX ст.

Видавнича історія появи та подальших перевидань Шевченкового «Кобзаря» як універсальної збірки, що виявляє знаково-семіотичний код українства, стала предметом зацікавлення української науки вже на початку XX ст. 1903 р. в Одесі фундатор української бібліографії Михайло Комаров видав першу узагальнювальну працю з окресленої проблематики: «Т. Шевченко в литературе и искусстве: библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка»¹. У його дослідженні подано інформацію про різні (як цензурні, так і не-

¹ Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве: библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1903. – 140 с.

підцензурні, видрукувані поза межами Російської імперії) видання і «Кобзаря» цілком, і окремих Шевченкових творів. Розкрито зміст видань, наведено перелік найважливіших рецензій, які з'явилися на них, інколи додано й зауваги до певного історико-культурного контексту подій, пов'язаних із виходом цих книжок. Зацікавлення історією видання Шевченкових творів закономірно зросло в добу Української революції 1917–1921 рр. 1918 р. в лютневому випуску провідного українського критико-бібліографічного часопису «Книгарь» надрукували дві важливі статті з окресленої проблематики: «Без «Кобзаря»² Сергія Єфремова та «Історію Великої Книги»³ Григорія Тисяченка (псевдонім бібліографа Григорія Саливона). Попри зумовлену специфікою доби публіцистичну тональність цих розвідок, вони містять важливий фактологічний матеріал, інтегруючи процес українського книгодрукування, зокрема, й факт появи київського підцензурного видання «Кобзаря» 1894 р., в загальний контекст формування на зламі ХІХ–ХХ ст. української національної ідентичності. Важливим внеском у концептуальне осмислення історії українського книгодрукування в Російській імперії (зокрема, й історії появи різних видань «Кобзаря») стала опублікована у «Бібліологічних вістях» за 1926 р. ґрунтовна праця Сергія Єфремова «В тісних рамцях»⁴. На західних теренах України 1938 р. цю тему висвітлив Володимир Дорошенко у «Бібліографічному покажчику творів Т. Шевченка»⁵ – праці, досить сумлінно й солідно укладеній, як на свій час. Серед досліджень останнього часу, автори яких зосереджуються на історичній специфіці українського книговидавництва в межах підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., опертям на солідну джерельну базу вирізняються монографія Сергія Петрова «Книжкова справа в Києві: 1861–1917»⁶ (тут подано важливу інформацію про кількість виданих у Києві у першій половині 1890 х рр. українських книг та про тематику тогочасного книговидавництва) та доповнене розгорнутими примітками бібліографічне дослідження «“Кобзар” Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»⁷.

Попри те, що видавничій історії «Кобзаря» присвячена численна література, перші його видання в Києві (представлений у експозиції «Музею Української революції 1917–1921 років» київський «Кобзар» 1894 р.

² Єфремов С. Без «Кобзаря» // Книгарь. – 1918. – № 2. – С. 297–299.

³ Тисяченко Г. Історія Великої Книги // Книгарь. – 1918. – № 2. – С. 300–308.

⁴ Єфремов С. В тісних рамцях // Бібліологічні вісті. – Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1926. – № 2. – С. 40–67.

⁵ Дорошенко В. Бібліографічний покажчик творів Т. Шевченка. – Львів: Друкарня НТШ, 1938. – 350 с.

⁶ Петров С. Книжкова справа в Києві: 1861–1917. – Київ: ЕксОб, 2002. – 344 с.

⁷ Беляєва Л., Войченко І. «Кобзар» Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: бібліографічне дослідження. – Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2014. – 864 с.

належить саме до такого типу видань) і нині практично залишаються поза дослідницькою увагою. Такій знеохоті сприяла думка про те, що ці книжки дуже жорстко цензуровані, з них було вилучено майже всі антиімперські та гостро соціальні Шевченкові твори, з огляду на що на поступ українського руху вони мали незначний вплив.

Пропонована стаття, в якій вихід означеного видання «Кобзаря» розглядається крізь його зв'язок із процесами формування національної свідомості у підросійській Україні на зламі ХІХ–ХХ ст., заповнює важливу лаку як у вивченні історії нашого книгодрукування, так і в концептуальному осмисленні ролі та місця легальних методів діяльності, які використовували в Києві українські громадсько-культурні діячі для пробудження свідомості тогочасного суспільства. Вже сам факт тривалого та постійного попиту на «Кобзар» в умовах, які склалися після Емського указу, став об'єктивним свідченням того, що Шевченкові ідеї стали поетичним клейнодом українства та квінтесенцією його ще не артикульованих, але від того не менш реальних політичних прагнень. Зрозуміло, що ні кілька петербурзьких видань «Кобзаря» 1860–1880 рр. (теж цензурованих), ні його празька та женецькі публікації, які дуже незначними обсягами нелегально переправляли через кордон і поширювали серед обмеженого кола українських активістів, такого попиту задовольнити не могли. Тому й постала гостра потреба видати в Києві «Кобзар», що поширювався б легально, до того ж, у великій кількості копій. Зважаючи на те, що до київського видання «Кобзаря» 1894 р. був причетний не тільки друкар та книготорговець Франц Іогансон (він першим у Києві видав «Кобзар» 1889 р. та двічі – 1894 р.), а й видавець «Киевской Старини» (неформального друкованого органу київської «Старої громади») Ксенофонт Гамалій, можна ствердити, що для громадівців ця книжка у процесі національної розбудови стала досить важливою віхою. Ще переконливіше на користь такого твердження свідчить те, що цей підданий жорсткому цензуруванню (а в тій ситуації твори поета легально інакше жодним чином у друці з'явитися не могли), але таки Шевченків «Кобзар», який вийшов дуже значним, як на ті часи, накладом, уже за рік майже розпродали: для київського книжкового ринку (і для російської влади у Києві) це було цілковитою несподіванкою. Тож із цього було зроблено відповідні висновки: коли наприкінці 1895 р. Ксенофонт Гамалій знову звернувся із клопотанням до цензури про перевидання «Кобзаря» в тому форматі, в якому він побачив світ 1894 р., то отримав категоричну відмову. Адже царські чиновники вже усвідомили, що навіть безневинні, як вони свого часу вважали, Шевченкові соціально-побутові поеми або ліричні поезії українці сприймають як революційну проповідь.

З огляду на це, пильна увага до експонованого в «Музеї Української революції 1917–1921 років» видання з повною назвою «Т. Г. Шевченко. Кобзарь (съ портретомъ). Изданіе К. М. Гамалѣя, приобрѣтенное Ф. А. Югансономъ. Цѣна 35 коп. Кіевъ. Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайл[овская] ул., д. № 4. 1894» сприятиме цілісному та всеохопному усвідомленню комплексу тих причин, які за чверть сторіччя після появи у світі цієї книжки зумовили зародження великої Української революції в Києві.

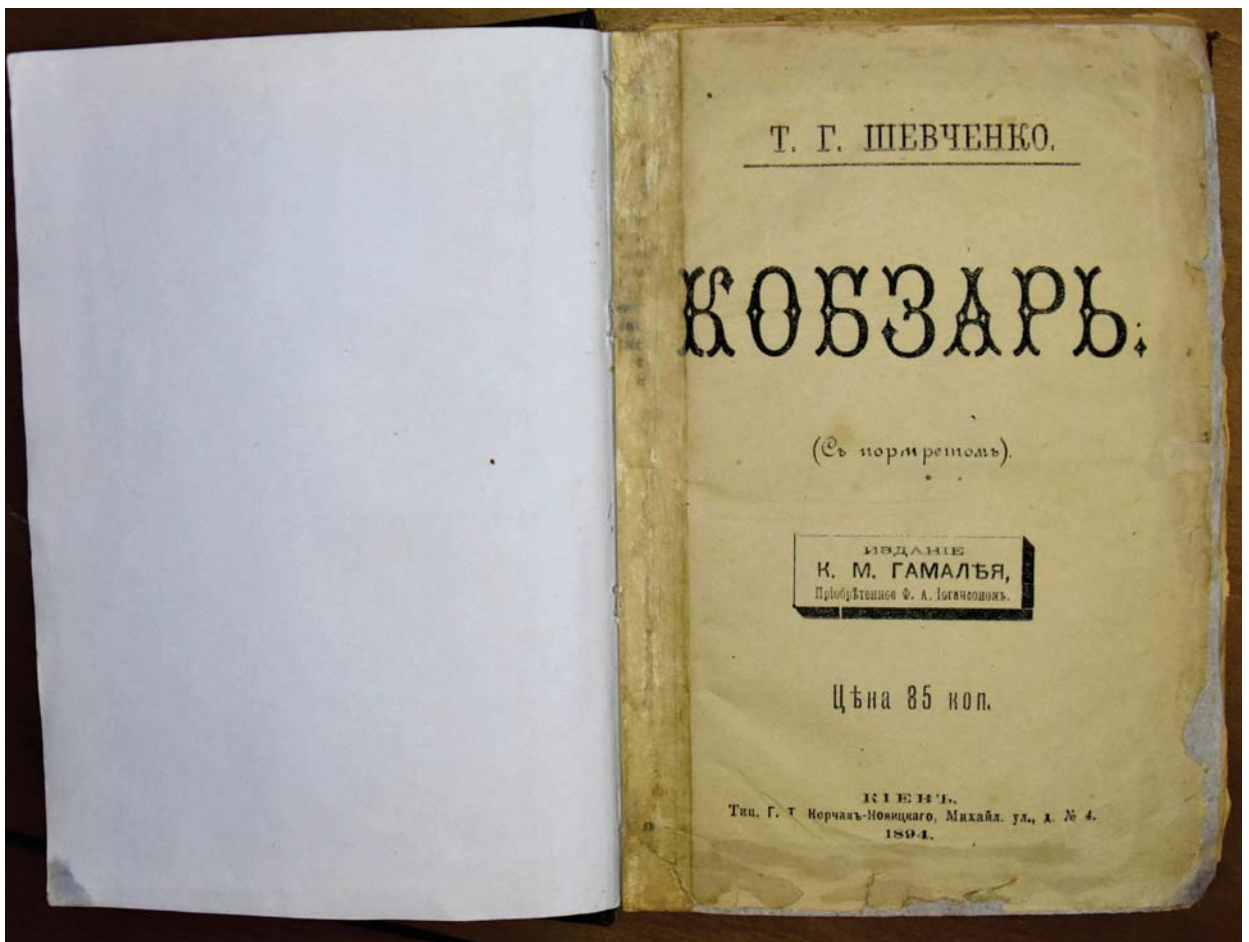

Рис. 1.
Титульна сторінка київського підцензурного видання «Кобзаря».
1894 р.

Автор у своєму дослідженні має на меті зосередитися на кількох визначальних напрямках: 1) аналітично узагальнити історико-культурний контекст появи 1894 р. київського підцензурного видання «Кобзаря» та акцентувати на його інтегративній пов'язаності із загальною логікою розгортання процесів формування національної свідомості в Наддніпрянській Україні в 1890-х рр.; 2) простежити участь у процесі підготовки означеного видання тогочасних знаних київських громадських та культурних діячів – Ксенофонта Гамалія та Франца Іогансона; 3) концепційно окреслити значення згаданого видання «Кобзаря» в логіці експозиційного наративу «Музею Української революції 1917 – 1921 років».

Розпочатий першими днями київського березня 1917 р. процес українського державотворення не випадково називають «революцією з іменем Тараса Шевченка». Власне, в тій весні національного пробудження кожен новий крок освячувався його іменем і словом. «Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого Генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі, як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України»⁸, – журналіст першого у пореволюційному Києві українського часопису «Вісти з Української Центральної Ради» зафіксував слова, із якими Михайло Грушевський звернувся до учасників 100-тисячної демонстрації в Києві 19 березня 1917 р., відомої в нашій історії як Перше українське свято Свободи. Незабаром у залі Купецького зібрання в Києві (нині Національна філармонія України) відбувся Всеукраїнський національний конгрес, який перетворив Центральну Раду із київської на загальноукраїнську організацію. 6 квітня 1917 р., першого ж дня його роботи, представники Селянської спілки внесли до зали засідань прапор із портретом Тараса Шевченка та написом: «Слава Невмирушому Кобзареві». Всі делегати піднялися та співали: «Як умру, то поховайте». Відтоді, як зазначає у «Споминах» Михайло Грушевський, «Заповіт» став «гімном Центральної Ради»⁹, його часто виконували на засіданнях. Того самого дня учасники Конгресу ухвалили поставити пам'ятник Тарасові Шевченку «в Миколаєвській садкові проти Університету, на місці пам'ятника цареві Миколі І»¹⁰.

Іменем Тараса Шевченка масово почали називати освітні та культурницькі організації, воно відразу ж стало надзвичайно популярним у підрозділах Армії УНР. Ватро згадати про Перший Запорозький полк

⁸ Свято Вільної України 19-го березоля у Києві // Вісти з Української Центральної Ради. – Київ, 1917. – № 2.

⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 120.

¹⁰ Український Національний З'їзд 6–8 квітня 1917 р. Перший день – 6 квітня // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 3.

ім. Тараса Шевченка, створений восени 1917 р. із вояків-українців Волинського, Павлівського, Ізмайлівського та Семенівського гвардійських полків Російської армії, Сердюцький курінь ім. Тараса Шевченка 1-шої Сердюцької дивізії, сформованої у грудні 1917 р., та багато інших підрозділів. Під час Української революції спорудили й перший монументальний пам'ятник Кобзареві (27 жовтня 1918 р. в Ромнах, скульптор – Іван Кавалерідзе). Підкреслимо, що саме в УНР вперше на державному рівні було ухвалено проголошення 9 березня – дня народження Тараса Шевченка, святковим та неробочим днем. 6 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР схвалила щодо цього відповідне рішення, наголосивши, що цього дня «у всіх школах повинні бути улаштовані лекції, бесіди і концерти на тему про Шевченка [в] національному, громадському і соціальному значенні», й що «всі урядові установи і будинки на Україні повинні бути украшені прапорами»¹¹.

Тож закономірно, що у експозиції «Музею Української революції 1917–1921 років» постать Тараса Шевченка представлена як одна із системотворчих домінант розгортання історичного нарративу. Вже у візуальній концептуалізації вітрини № 1 «Між двох імперій: українське відродження початку ХХ ст.», матеріали якої розкривають як соціокультурні передумови формування національної свідомості на теренах Наддніпрянщини та Галичини на зламі ХІХ–ХХ ст., так і специфіку світоглядного утвердження в середовищі інтелігенції концепту «самостійної України», особистість автора «Кобзаря» вияскравлюється як визначальна та сенсотворча. Виготовлений на Межигірській фаянсовій фабриці початку ХХ ст. декоративний таріль «Тарас Шевченко» із його «канонічним» візуальним образом; підготована Сергієм Єфремовим та колом його однодумців із видавництва «Вік» однойменна антологія українського письменства, перший том якої охоплює українську поезію періоду 1798–1898 рр. (у означеному томі Тарас Шевченко трактується як центральна постать українського літературного та культурного дискурсу, а в експозиції представлене те саме видання, яке побачило світ у Києві 1902 р.); вецлярське видання «Самостійної України» Миколи Міхновського, підготоване Союзом визволення України 1917 р. (на його сторінках молоде покоління української інтелігенції проголошує себе безпосередніми спадкоємцями «Кобзаря», а не поміркованих українофілів), – усі ці так чи так пов'язані з постаттю Тараса Шевченка артефакти уреальнюються своєрідним мотто, яке формує загальну тональність усієї експозиційної оповіді.

¹¹ Протокол засідання Ради Народних міністрів 6 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 2. – Київ: Наукова думка, 1997. – С. 180–181.

Означений наратив через певні предмети та документи оприявнюється в логічній послідовності візуального свідчення експонатів інших тематичних блоків «Музею Української революції 1917–1921 років». Тож варто детальніше розглянути:

- **вітрину № 3 «Березень 1917 р.: початок Української революції»**, в якій представлено: а) світлину з мітингом у Чернівцях, на якій українські вояки російської армії тримають національний прапор і портрет Тараса Шевченка; б) четверте число часопису «Вісти з Української Центральної Ради», на першій шпальті якого розповідається про Всеукраїнський національний конгрес, коли ім'я Тараса Шевченка було в усіх на вустах: «Говорять ще інші промовці, між котрими особливе вражіннє зробив селянин М. Одинець з Броварів на Київщині, котрий просить винести резолюцію про землю і підтримати Селянську Спілку. Свою промову він кінчає словами Шевченка: “обніміте, брати мої, найменшого брата” <...> Буря оплесків покриває сі слова, а Голова президії братськи цілується з промовцем»¹²;

- **вітрину № 9 «Сила зброї. Євген Коновалець»**, у якій експонується ручка для писання у формі пера з відтисненими на ній словами Кобзаря: «Борітеся – поборете!», що належала Євгену Коновальцю;

- **горизонтальну вітрину «Росія у боротьбі з Україною: білогвардійці»**, в якій міститься світлина зруйнованого денікінцями 1919 р. пам'ятника Тарасу Шевченку (скульптор – Федір Балавенський) в Києві на колишній Царській, а нині – Європейській площі;

- **вітрину № 14 «УНР: дипломати і дипломатія»**, в якій представлено підготовану з української ініціативи додаткову сторінку № 1630 до французького енциклопедичного словника «Ларусс». На ній гасло «Україна» проілюстроване мапою українських теренів, національним прапором, портретами Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка та Володимира Винниченка;

- **представлену в експозиції окремим блоком низку виготовлених на замовлення Директорії УНР поштових марок т. зв. «Віденської серії»**, де серед портретів визначних українських діячів на марці номіналом 20 гривень є і портрет Тараса Шевченка.

Видане в Києві 1894 р. підцензурне видання «Кобзаря» зі складним для сучасного розуміння підзаголовком «Издание К. М. Гамалѣя, приобрѣтенное Ф. А. Югансономъ» експонується в горизонтальній вітрині «Борітеся–поборете», сусідній із вітриною № 1 «Між двох імперій: українське відродження початку ХХ ст.». Саме означена гори-

¹² Протокол засідання Ради Народних міністрів 6 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 2. – Київ: Наукова думка, 1997. – С. 180–181.

зонтальна вітрина є семантичним і візуальним осердям шевченкоцентричних модальностей цілої експозиції «Музею Української революції 1917–1921 років». Її експонати розкривають значення Тараса Шевченка як центральної постаті у процесах українського націєтворення періоду вимушеної бездержавності. Увагу глядачів привертають і виготовлена в Києві на початку ХХ ст. київська грамофонна платівка, на якій «Малоросійській хоръ подъ упр. Л. Макаренко» виконує «Якъ умру (заповіть Шевченко)», і предмети, пов'язані зі 100-річчям від дня народження Тараса Шевченка, відзначення якого стало святом соборницького єднання Сходу та Заходу України (у вітрині експонуються видана в Києві як ілюстрований додаток до газети «Рада» від 25 лютого 1914 р. брошура «Пам'яти Великого Кобзаря землі Української Тараса Шевченка» та два західноукраїнські артефакти того самого 1914 р.: відзнака учасника «Шевченківського здвигу у Львові» та брошура «Вставайте, кайдани порвіте! На спомин краєвого Шевченкового Свята у Львові 28. VI. 1914»). Однак чи не найцікавішим об'єктом для тих, хто оглядає вітрини «Музею Української революції 1917–1921 років», є саме підцензурний київський «Кобзар» 1894 р.

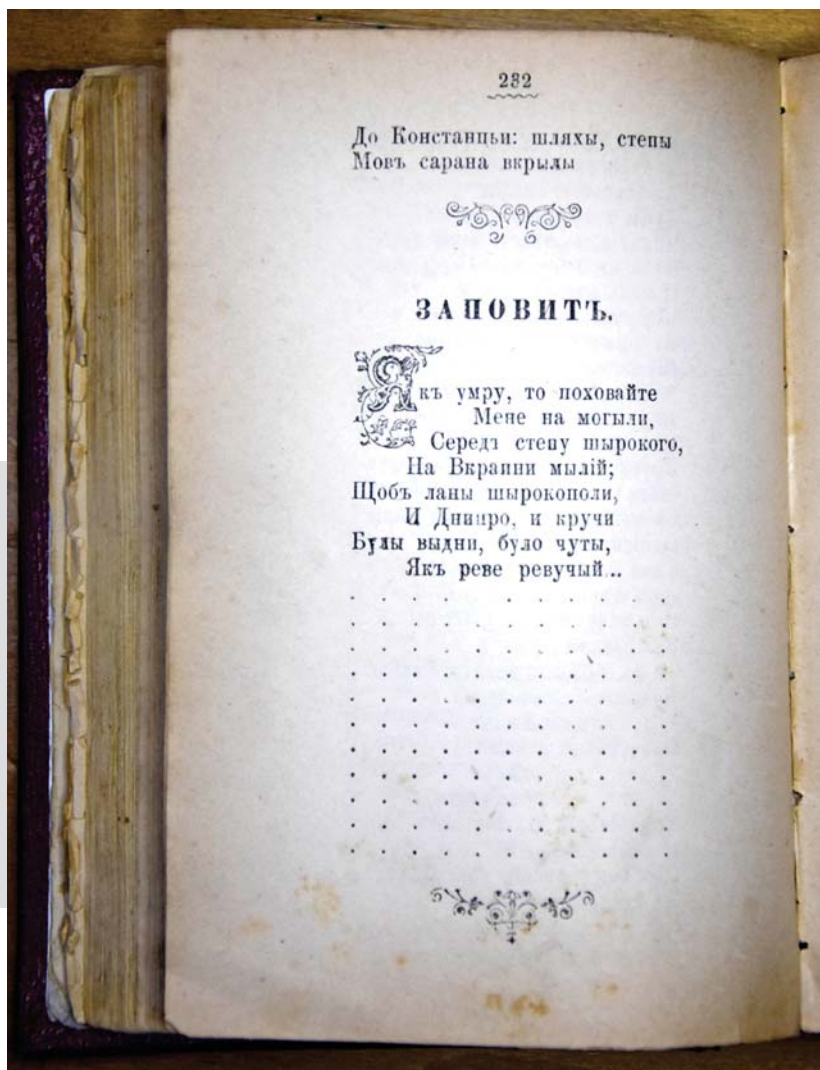

Рис. 2.
Цензурований «Заповіт»

Він розкритий на 232 с., де відомий усім ще зі шкільної програми «Заповіт» надруковано так: подано два перших катрени, а потім ідуть суцільні ряди крапок – на місці вилученого цензурою тексту. Тих, хто пильніше розглядає текст, вражає його правопис:

*Щобъ ланы шырокополи,
И Днипро, и кручи,
Булы выдни, було чуты,
Якъ реве ревучый...¹³*

Це – офіційний тогочасний російський правопис, т. зв. «ярижка», яким у Російській імперії після заборони Емським указом українського друкованого слова інколи, отримавши особливий дозвіл цензури, дозволялося друкувати українські художні твори (наукову та публіцистичну літературу, а також переклади забороняли друкувати навіть так – вони мали виходити винятково російською).

І це лише один із аспектів потенціалу музейницько-візуальних інтенцій означеної пам'ятки, аналіз цілісного комплексу яких варто розпочати з огляду подій, що відбулися за кілька десятиліть перед її появою. Із початком інституційного оформлення українського культурного-політичного руху на Наддніпрянщині та появою «Громад» постать Тараса Шевченка утверджується і як визначальна складова процесів світоглядної трансформації в добу модерного націєтворення, і як найдієвіший чинник масової мобілізації українства. Вже події, пов'язані з перепохованням Кобзаря на Чернечій горі у травні 1861 р., стали надзвичайно переконливим свідченням цього. «Тело Шевченка погребено столь торжественно, восторг для него возбужден с таким искусством и такой ревностию, что народ толпами собирался на его могиле, идущие на богомолье в Киев люди приходят здесь, по дороге, как [к] священному месту; почитают Шевченка, как бы народным пророком своим, и каждое слово его заветом для народа», – згадував канівський повітовий «предводитель дворянства» в документі від 26 липня 1861 р. Рапортуючи 7 серпня 1861 р. про настрої населення «ближайших к г. Каневу местностей», начальник канівської повітової поліції підсумовував: «некоторые из бывших крестьян и крестьянок убеждены, что через действия Тараса Шевченка они получили свободу и получат вскорости еще лучшую волю, а другие поклонялись праху Шевченко, объясняя, что он святой преподобник»¹⁴.

¹³ Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ). Издание К. М. Гамалѣя, приобрѣтенное Ф. А. Югансономъ. – Киевъ: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1894. – С. 232.

¹⁴ Рапорт від 7 серпня 1861 р. начальника канівської повітової поліції київському губернаторові про чутки серед селян, зв'язані з Т. Г. Шевченком // Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. – С. 291.

З огляду на це, варто цілковито погодитися із Сергієм Єкельчиком, який наголошує, що «1861 року в Каневі почався процес перетворення селян на українців». Поширення серед української інтелігенції та селянства «Кобзаря» зі зрозумілих причин є найважливішою дискурсивною складовою означеного процесу: з одного боку, вже за останніх років Шевченкового життя почала формуватися традиція розповсюдження рукописних «Кобзарів» (за типовий приклад тут може правити переписаний 1861 р. тоді студентом, а згодом – багаторічним охоронцем Шевченкової могили Василем Гнилосировим рукописний «Кобзар Тараса Шевченка»¹⁶), з іншого – не припинялися спроби українських діячів ще й ще раз видавати цю поетичну збірку, яка навіть у цензурованому форматі ствердилася як каталізатор формування національної свідомості. Саме тому протягом 1861–1862 рр. на шпальтах першого в Російській імперії українського суспільно-політичного і літературно-мистецького часопису «Основа» із числа в число за редакцією Василя Білозерського друкували «Кобзар» (т. зв. «четверте видання»), саме тому 1867 р. у Петербурзі видали укладене Миколою Костомаровим та Григорієм Вашкевичем нове його видання¹⁷. Вочевидь, саме цей петербурзький варіант 1867 р. мав на увазі Борис Грінченко, коли згадував про духову революцію, яку викликав у його доти цілковито зросійщеній свідомості випадково знайдений 1876 р. у батьковому будинку (хутір Вільховий Яр на Харківщині) «Кобзар». «Я, чотирнадцятого року, будши школярем з третьої гімназійної класи, прочитав Шевченка і з того часу почав писати по-українському (досі писав тільки по-московському). Ані “Енеїда”, ані “Гребінчині байки” на мене не зробили впливу – я їх вважав за кумедійні жарти. Шевченко зробив з мене зараз українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13–14 років), – його поезія була вже мені не жартом, а його “Кобзар” зробився моєю Євангелією»¹⁸, – згадував письменник 17 серпня 1892 р. в листі до галицького журналіста й видавця Костя Пальківського. Анатолій Погрібний у своїй монографії про Бориса Грінченка наголошує: «Привертає увагу, що ефект прозріння <...> настав у нього внаслідок ознайомлення з підцензурним “Кобзарем”. Тобто – це аж ніяк не від таких творів прямої національно-просвітницької дії, як “Посланіє”, “Ве-

¹⁵ Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. – Київ: КІС, 2010. – С. 63.

¹⁶ Кобзар Тараса Шевченка. Рукопис В. С. Гнилосирова. Репринтне видання. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич Г. С., 2013. – 160 с.

¹⁷ Кобзарь Тараса Шевченка. – Санкт-Петербург: Коштом Д. Е. Кожанчикова; Типография Императорской академии наук, 1867. – XII + 677 с.

¹⁸ Лист Б. Д. Грінченка до К. В. Паньківського Гнилосирова від 17 серпня 1892 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 148.

ликий льох”, “Розрита могила” та ін., що з ними Грінченко знайомився вже значно пізніше від часу свого українського самоствердження. Однак і “Перебенді”, “Катерини” або “До Основ’яненка” та плюс власних роздумів і спостережень виявилось для нього достатнім...»¹⁹.

Після 1867 р. у видавничій історії «Кобзаря» в Російській імперії почалася вимушена перерва, яка охопила аж 16 років. Однак в цей період у царині шевченкоцентричного структурування української культурно-політичної комунікації відбулися ледь помітні для загалу, але вкрай важливі трансформації, які згодом безпосередньо вплинули на появу підцензурного київського видання 1894 р. В цей час (а йдеться про початок 1870-х рр.) – київська Громада отримала юридичні права на видання творів Тараса Шевченка: Микита та Йосип, його брати і спадкоємці, продали громадівам це право за 500 крб²⁰. За дорученням київських старогромадівців означеним питанням займався Олександр Русов. «Я знав, що вже у братів Тараса Григоровича – Осипа та Микити – куплено було право на видання не тільки тих віршів Шевченка, що до того часу були надруковані в Росії і за гряницею, але й тих, що були зібрані і лежали на схованці у вірних людей, у яких не можна було сподіватися на жандармський трус та на заарештування цього дорогого матеріалу. Про це становище діла я знав, бо раніше сам їздив у Кирилівку до братів Т. Г. Шевченка і привозив одного з їх у Київ, щоб зробити купчу»²¹, – згадував діяч 1907 р. у статті «Спомини про пражське видання «Кобзаря». З ініціативи київських громадівців та за безпосередньої участі Федора Вовка й Олександра Русова готувався новий корпус текстів «Кобзаря»: до творів, які увійшли до петроградського видання 1867 р., додали ще неопубліковані (або опубліковані поза межами Російської імперії). Спроби Громади видати «Кобзар» у Києві або Петербурзі були невдалими²², тому Олександр Русов надрукував його у Празі двома томами. У першому²³ подавалися тексти, до яких царська цензура не повинна була мати претензій, він призначався для розповсюдження в Російській імперії, тож певну кількість примірників надіслали до книжкової книгарні Ільницького в Києві²⁴, хоча за деякий час цей том так само заборонили для ввезення в межі імперії. До другого тому²⁵ увійшли ті Шевченкові твори, які могли поширювати-

¹⁹ Погрібний А. Літературні явища і з’яви. – Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. – С. 242.

²⁰ Короткий В. Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка // Український археографічний щорічник. – Вип. 15. – Київ, 2010. – С. 254.

²¹ Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» // Україна. – Кн. 2. – Київ, 1907. – С. 127.

²² Короткий В. Вказ. праця. – С. 255.

²³ Шевченко Т. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. – Прага: Nákladem knihkupectví dra Grégra a F. Dattla, 1876. – XXII + 414 с.

²⁴ Русов О. Вказ. праця. – С. 130.

ся тільки нелегально. Емський указ 1876 р. на деякий час фактично унеможливив у підросійській Україні будь-яку легальну культурницьку роботу, тому за сприяння Володимира Антоновича²⁶ «видавці Кузьма й Сірко» (тобто – Антін Ляхоцький та Федір Вовк) надрукували в Женеві видання «Кобзаря»²⁷, зорієнтоване на суто нелегальне поширення (цьому сприяв і сам його кишеньковий формат: 8,3×5,5 см.). Загорнуту відповідним чином, цю книжку завозили до Російської імперії під виглядом цигаркових папірців популярної французької фабрики «Абаді», але за деякий час такий канал виявила поліція, і женецьке видання творів Тараса Шевченка доводилося переправляти контрабандою (в Києві його поширенням займався Володимир Науменко)²⁸. Однак такі нелегальні видання потрапляли в межі імперії вкрай незначними обсягами, до них мало доступ дуже обмежене коло читачів, тому об'єднані довкола київської Громади українські культурні діячі не припиняли виборювати право на видання підцензурного «Кобзаря», який можна було б розповсюджувати легально.

Така можливість з'явилася на початку 1880-х рр., коли в Санкт-Петербурзі почав працювати знаний діяч київської Старої громади Вільям Беренштам, якому завдяки власній енергійності (а також певним зв'язкам²⁹ у адміністративних та педагогічних колах) вдалося отримати цензурний дозвіл на публікацію «Кобзаря», що й побачив світ у столиці Російської імперії (де в українських питаннях цензура була таки ліберальнішою, ніж у Києві) двома виданнями – 1883 р.³⁰ та 1884 р.³¹ Звичайно, цей процес був геть не безпроблемним, і Вільяму Беренштаму у багатьох випадках довелося поступатися цензурі (наприклад, на її вимогу від 13 січня 1883 р. він не додав до свого видання автопортрет Шевченка в солдатській формі³²). Але, попри все, підготовані діячем «Кобзарі» загалом стали важливим етапом у процесі національного пробудження підросійської України – осо-

²⁵ Шевченко Т. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. – Прага: Nákladem knihkupectvi dra Grégra a F. Dattla, 1876. – XXIII + 275 с.

²⁶ Короткий В. Вказ. праця. – С. 259.

²⁷ Кобзарь Тараса Шевченка. Le Kobzar par Taras Chevtchenko. – Частина перша. – Женева: Печатня «Громади», 1878. – 128 с.

²⁸ Дорошенко В. Женецькі видання Шевченкових поезій. – Львів–Краків, 1942. – С. 4.

²⁹ Науменко В. Памяти В. Л. Беренштама // Київская Старина. – 1906. – № 2. – С. 273.

³⁰ Шевченко Т. Збирныкъ творивъ. – Томъ першый: Кобзарь. – Санкт-Петербург: Типографія В. С. Балашева. 1883. – XIV + 526 с.

³¹ Шевченко Т. Кобзарь. – Санкт-Петербург: Типографія В. С. Балашева, 1884. – IV + 236 с.

³² Корнійчук М. Про атрибутування окремих видань творів Т. Шевченка у колекції МКДУ [Електронний ресурс]: Всеукраїнська асоціація музеїв. – Режим доступу: http://vuam.org.ua/uk/704:%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%85_%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2_%D0%A2.%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_%D1%83_%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9C%D0%9A%D0%94%D0%A3 (дата звернення: 3.08.2022).

бливо з огляду на умови, за яких вони побачили світ: чинність Емського указу і надзвичайні перешкоди на шляху навіть вкрай обережної української культурницької праці (досить назвати вражаючий факт: упродовж цілого 1880 р. в Києві вийшло лише три книги українською мовою³³). По-перше, ці впорядковані Вільямом Беренштамом видання завершили 16-річну перерву у публікації «Кобзаря» в межах Російської імперії, яка тривала від часів згаданого вже петербурзького видання 1867 р. По-друге, надзвичайно важливим чинником став наклад цих книжок: петербурзьке видання 1883 р. вийшло загальним накладом 6600 примірників³⁴, а видання 1884 р. – вдвічі більшим, 12500 примірників³⁵. Означені «Кобзарі» (зрозуміло, що друкувалися вони «ярижкою») поширювалися насамперед в Україні (для якої, власне, й призначалися), зокрема в Києві, про що на сторінках видань була вміщена спеціальна інформація: «Складъ видання у Кыиви, въ книжному магазыни В. В. Дьяконова, першъ Л. В. Ильницького, Крещатыцка площадь, домъ Дворянства»³⁶.

Багато важив і ще один факт, на якому акцентував Володимир Науменко у надрукованій у «Кіевской Старине» статті, присвяченій пам'яті Вільяма Беренштама: підготований тим примірник «Кобзаря» «послужил впоследствии основой для всех дальнейших изданий, так как текст вошедших в него сочинений был как бы узаконен в России»³⁷. Подальша історія видань Шевченкової поетичної збірки цілковито підтверджує цю думку: саме на перелік поетичних творів, вміщених у петербурзьких виданнях 1883–1884 рр., на принцип їхньої подачі, зрештою, навіть на коментарі Вільяма Беренштама до публікації окремих поезій та поем орієнтувалися ті, хто протягом 1880-х–першої половини 1890-х рр. у межах Російської імперії друкував «Кобзар». І причини тут очевидні: лояльність, засвідчена дозволом цензурного відомства столиці імперії (на зразок надрукованого на обкладинці видання 1884 р.: «Дозволено цензурою. С.-Петербургъ. 28 марта 1884 года»³⁸), протягом певного часу гарантувала відсутність подальших проблем.

Київська підцензурна публікація Шевченкових творів окремою книжкою 1894 р. також мала за зразок «Кобзар», упорядкований і виданий Вільямом Беренштамом за десять років перед тим. Фундатор української бібліографії Михайло Комаров, описуючи означене київсь-

³³ Петров С. Вказ. праця. – С. 232.

³⁴ Беляєва Л., Войченко І. Вказ. праця. – С. 40.

³⁵ Там само. – С. 44.

³⁶ Шевченко Т. Кобзарь. – Санкт-Петербург... – С. IV.

³⁷ Науменко В. Памяти В. Л. Беренштама... – С. 273.

³⁸ Шевченко Т. Кобзарь. – Санкт-Петербург... – С. II.

ке видання, підкреслює, що це «повторение С.-Петербургского издания 1884 г.»³⁹. Але, попри тотожність тексту (в тому форматі, який міг існувати в легальному просторі підросійської України 1890-х рр., коли повне видання «Кобзаря» було неможливе і з причин політичних, і через те, що до такого базового для публікації корпусу Шевченкових творів артефакта, як власноруч укладений поетом у 1843–1845 рр. рукописний альбом «Три літа», жоден із дослідників та публікаторів не мав доступу, бо той зберігався в архіві Департаменту поліції: перше повне видання «Кобзаря» підготував Василь Доманицький, і з'явилося воно лише 1907 р.⁴⁰), ця збірка побачила світ вже в суттєво інших соціокультурних умовах, які варто розглянути детальніше. І насамперед наголосити на тому, що попит на «Кобзар» в Україні був справді величезний: пов'язаний зі старогромадівцями київський книготорговець та видавець Лука Ільницький придбав для своєї книгарні увесь наклад упорядкованого Вільямом Беренштамом петербурзького видання 1883 р.⁴¹ У Києві цю збірку продавали з надзвичайною швидкістю: за свідченнями сучасників, «тільки прибуде з Петербурга одна партія, як протягом дня її всю розкуповують»⁴². В інших містах підросійської України ситуація була ще гіршою: наприклад, Олександр Русов 1884 р. писав, що «у трьох крамницях в Єлисаветграді не знайшов “Кобзаря” і скрізь у цьому місті чув від книготорговців: “за цю книгу слід заплатити втридорога й того більше”. Тепер вже й за 10 крб не купите “Кобзаря”»⁴³. А захоплення творчістю Тараса Шевченка зростало, й Київ як інтелектуальний центр Наддніпрянщини очолював цей процес: тут друкували окремі Шевченкові поезії та поеми – «Перебендя», «Катерина», «Наймичка», «Невольник» (але не «Кобзар» як цілісну збірку), тут на сторінках «Кіевской Старини» публікували пов'язані з українським поетом документальні матеріали та присвячені йому розвідки, тут, зрештою, 1882 р. Михайло Чалий видав першу системну й оперту на джерела Шевченкову біографію⁴⁴. Проте окремим виданням «Кобзар» у Києві до 1889 р. не виходив, і його поява безпосередньо пов'язана з іменами, які ми бачимо на обкладинці підцензурного «Кобзаря» 1894 р., про який і йдеться в цій статті: «Издание К. М. Гамалѣя, пріобрѣтенное Ф. А. Іогансономъ».

³⁹ Комаров М. Вказ. праця. – С. 17.

⁴⁰ Шевченко Т. Кобзарь. Видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся уроженцамъ южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга» та «Благотворительного Обществава изданія общепользнихъ и дешевыхъ книгъ». – Санкт-Петербург: Книгопечатня Шмидт, 1907. – XVI + 635 с.

⁴¹ Петров С. Вказ. праця. – С. 232.

⁴² Там само. – С. 233.

⁴³ Петров С. Вказ. праця. – С. 232.

⁴⁴ Чалый М. Жизнь и произведенія Тараса Шевченка (сводъ матеріаловъ для его біографіи). – Київ: Типографія К. Н. Милевскаго, 1882. – 281 с.

На обкладинці київського видання «Кобзаря» 1889 р. читаємо дещо інші слова: «Издание, приобретенное книгопродавцемъ Ф. А. Иогансономъ». Як зазначають укладачі довідника «“Кобзар” Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», у Інституті рукопису НБУВ зберігається текст угоди від 25 січня 1889 р. між книгарем Францем Олександровичем Іогансоном та власником прав на видання всіх творів Тараса Шевченка у період від 1888-го по 1902-й рр. Ксенофонтом Михайловичем Гамалієм про передачу підприємцеві права на видання «Кобзаря» кількістю 10 тис. примірників⁴⁵. Тож видавцем і київського «Кобзаря» 1889 р., і двох видань цієї збірки 1894 р. (дорожчим та дешевшим, про це детальніше згодом) був саме Ксенофонт Гамалій, а Франц Іогансон був насамперед книгарем-реалізатором, хоча його роль у появі в історичному центрі України видань «Кобзаря», який можна було розповсюджувати легально, не переховуючись від поліції, – досить вагома. Тож ким був Ксенофонт Гамалій і чому саме в нього Франц Іогансон придбав права на видання Шевченкових поезій? Ми вже згадували, посилаючись на спомини Олександра Русова, що це право у першій половині 1870-х рр. придбала у братів Тараса Шевченка київська Громада. Старогромадівці у різні періоди передавали видавничі права на публікацію Шевченкових творів різним особам з-поміж тих, кому цілком довіряли. Наприклад, петербурзький український діяч і видавець Петро Стебницький у листі від 18 листопада 1909 р. називає три особи, які отримали того року від Громади право власності на «Кобзар», – Олександра Русова, Володимира Науменка та Миколу Лисенка⁴⁶. Від 1888 р. це право делегували київському лікарю Ксенофонту Гамалію, який також був пов'язаний із діяльністю київської Громади.

Про те, наскільки надійною старогромадівці вважали цю людину, може свідчити факт того, що наприкінці 1880-х рр. Ксенофонт Гамалій став номінальним видавцем заснованого ними ж часопису «Кіевская Старина». Означене періодичне видання було єдиною суспільною трибуною цієї єдиної в тогочасному Києві української культурно-політичної спільноти. Роль видавця часопису в тій ситуації була дуже важливою і водночас складною. З огляду на те, що «Кіевская Старина» постійно перебувала у фокусі уваги й київських цензорів, і місцевої російської адміністрації, яка повсякчас підозрювала українських діячів у «сепаратизмі», видавцем мала бути, за словами Ігната Житецького, особа,

⁴⁵ Беляєва Л., Войченко І. Вказ. праця. – С. 50.

⁴⁶ Старовойтенко І. Повний «Кобзар» Т. Шевченка (1907–1908 рр. видань) у листуванні П. Стебницького з Є. Чикаленком // Слово і Час. – 2008. – № 3. – С. 19.

«чиста від політичного підозріння, непохитна, твердого соціального стану, приємлема для влади й цензури, а до того ж грошовита і незалежна від службових обов'язків і державних фінансів»⁴⁷ Від 1887 р. і до своєї смерті 1889 р. таким видавцем був історик Олександр Лашкевич. Він, окрім того, що мав симпатії до українофільських кіл, був також (і це додавало історикові авторитету у владних колах) заможним землевласником зі Стародубщини. Після смерті Олександра Лашкевича запит на видавця часопису неминуче виник знову. І саме тоді, як свідчить Ігнат Житецький, у колах київської Громади для цього «намічено було старогромадянина Ксенофонта Михайловича Гамалія, лікаря, голову міської санітарної комісії і поміщика середнього достатку»⁴⁸. Як і Олександр Лашкевич (до того ж, ще й історик, який публікував матеріали на сторінках «Кіевской Старини»), Ксенофонт Гамалій також був не тільки номінальною постаттю. Саме він, до речі, 1894 р. став власником землі біля Шевченкової могили на Чернечій горі (старогромадівці вже тривалий час опікувалися нею) і доклав чимало зусиль для того, щоб місце вічного спочинку поета зберігалося в належному стані. Симптоматичним видається лист лікаря від 4 липня 1894 р. до Василя Гнилосирова, який протягом багатьох років оберігав Шевченкову могилу. В ньому Ксенофонт Гамалій писав: «Не имея возможности наблюдать лично за приобретенным мною недавно около Канева земельным участком, где погребены останки поэта Т. Г. Шевченко, я покорнейше попрошу Вас не отказать принять на себя труд – нанять сторожа к могиле и иметь надзор за исправным ее содержанием, чем премного меня обяжете. Деньги для уплаты жалованья сторожу, а равно и для необходимых по содержанию ее расходов будут мною высылаемы Вам своевременно»⁴⁹.

Київське видання «Кобзаря» 1889 р. позначене тією самою апробованою стратегією, в реєстрах якої Тараса Шевченка окреслювали ключовою постаттю у процесах формування національної свідомості. Водночас виникає питання, чому ж редакція «Кіевской Старини» сама не видавала «Кобзар», адже старогромадівці свого часу придбали права на друк Шевченкових творів, і навіть у суто комерційному аспекті таке видання, з огляду на величезний попит, було б успішним та прибутковим? Відповідь, безперечно, полягає в тому, що на зламі 1880–1890 рр. редакція цього єдиного в тогочасній Російській імперії українознавчого часопису ще не могла прямо пов'язувати себе з такою відверто націєвідроджу-

⁴⁷ Житецький І. «Кіевская Старина» сорок років тому // За сто літ. – Київ: Державне видавництво України, 1928. – № 3. – С. 126.

⁴⁸ Там само. – С. 141–142.

⁴⁹ Лист К. М. Гамалія до В. С. Гнилосирова. 4 липня 1894 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 161.

вальною ініціативою: «Пересуди й безпосередні доноси на “Кіевскую Старину” йшли від усіх “патріотів” і ворогів українства»⁵⁰, – писав 1928 р. Ігнат Житецький у споминах «“Кіевская Старина” сорок років тому». Тільки наприкінці 1890-х рр., уже в нових цензурних умовах, київська Громада змогла видати «Кобзар»⁵¹ – але це предмет іншого дослідження. З огляду на це, зрозумілим стає звернення Ксенофонта Гамалія до послуг такої людини, як Франц Іогансон. Книгар – петербуржець, який 1870 р. переїхав до Києва та 1874 р. заснував тут власне видавництво, що друкувало, зокрема, й деякі українські книги (наприклад, твори Івана Котляревського та Григорія Квітки-Основ'яненка), не був вороже налаштований до українського руху, хоча й дуже прихильним до нього його складно назвати. Сергій Єфремов у студії «В тісних рамцях», де аналізує видавничу історію української книги в системі російських адміністративних обмежень, вважає Франца Іогансона одним із київських книгарів, які були «мало зв'язані з громадськими кругами»⁵² і «поміж дрібною добрих книжок випускали <...> далеко більше всякої макулатури»⁵³. Отже, з боку російської адміністрації підозр у

Рис. 3.
Цензурний дозвіл
і фронтиспис
із портретом Тараса
Шевченка

⁵⁰ Житецький І. Вказ. праця. – С. 126.

⁵¹ Кобзарь: Издание редакции журнала «Кіевская Старина». – Киев: Типография Императорского университета Святого Владимира Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1899. – 8 + 614 с.

⁵² Єфремов С. В тісних рамцях... – С. 55.

⁵³ Там само.

«сепаратизмі» до такої людини не мало виникати, і, як уже зазначалося, 25 січня 1889 р. Ксенофонт Гамалій передав права на видання «Кобзаря» Францу Іогансону. Перше в Києві видання Шевченкової поетичної книги побачило світ накладом 10 тис. примірників⁵⁴.

Повторенням підготованого Вільямом Беренштамом у Петербурзі «Кобзаря» 1884 р. були і два київські видання 1894 р. (дорожче та дешевше, одне коштувало 35 к., друге – 1 крб 50 к. Ціна залежала від якості паперу та від деяких елементів оформлення). На титульній сторінці обох видань вказано «Издание К. М. Гамалѣя, пріобрѣтенное Ф. А. Іогансономъ». На звороті титульної сторінки дешевого видання читаємо: «Дозволено Цензурою. Москва, 25 Ноября 1893 года»⁵⁵, на звороті титулу дорожчого видання стоїть та сама дата, але замість Москви зазначено Київ.

За ті п'ять років, які минули від часу першого київського видання «Кобзаря» 1889 р., український рух зазнав ледь помітних, але суттєвих трансформацій. Розпочався процес його переходу від етапу культурницького до політичного, свідченням чого стало створення 1891 р. першої у підросійській Україні пошевченківської доби таємної політичної організації – Братства Тарасівців. У опублікованому у квітні 1893 р. на шпальтах львівського часопису «Правда» програмовому політичному документі Братства – «Profession de foi молодих українців», до української інтелігенції висувалася вимога «фактами і своєю істотою довести існування Українців, яко окремої самостійної нації»⁵⁶ та висловлювалося сподівання на те, що «разом з ґенієм і апостолом слова Тарасом» з'явиться «у нас ґеній в політиці»⁵⁷. Прикметно, що одним із найважливіших напрямів діяльності членів Братства Тарасівців було поширення Шевченкових творів – зокрема, й нелегальних. Саме із цією метою член організації Микола Байздренко навесні 1893 р. вирушив до Галичини, аби придбати книги для громадської бібліотеки (переважно це були «Кобзарі» та твори Михайла Драгоманова⁵⁸). Пакунок із книгами контрабандним шляхом переправили через кордон (із галицького боку книги допомагала передавати Ольга Франко – дружина Івана Франка⁵⁹), потім він опинився в Харкові, який був епіцентром діяльності Братства Тарасівців. Там поліція, яка вистежила канал постачання нелегальної літератури, влаштувала трус, але братчики все-таки

⁵⁴ Беляєва Л., Войченко І. Вказ. праця. – С. 50.

⁵⁵ Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ)... – С. II.

⁵⁶ Програмові засади Братства Тарасівців. «Profession de foi молодих українців» // Українська суспільно-політична думка в 20 сторіччі. – Том 1. – Нью-Йорк: Видавництво «Сучасність», 1983. – С. 21.

⁵⁷ Там само. – С. 21–22.

⁵⁸ Тарахан-Береза З. Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори. – Київ: Родовід, 1998. – С. 201.

⁵⁹ Там само – С. 201.

встигли поширити значну кількість книжок: зокрема, на одну лише Полтавщину переправили 40 примірників другого (непідцензурного) тому празького видання «Кобзаря»⁶⁰.

Проте спроби нелегального перевезення Шевченкової збірки в масштабах цілої Наддніпрянщини були надто тоненьким потічком, який не міг задовольнити потреб вже численного українського читача. Мало з'явитися нове (масове і, найголовніше, легальне) видання, і відповіддю на такий запит стали два київські (дешевше й дорожче) видання «Кобзаря» 1894 р. Попри те, що обидві ці книжки, як уже зазначалося, формально вважалися виданнями Ксенофонта Гамалії, придбаними Францом Іогансоном, насправді це були «Кобзарі», які готував до друку Володимир Науменко – відомий український громадський діяч і вчений, який 1893 р. став головним редактором «Кіевской Старини»: «Крім “Старини”, веду я тепер видання “Кобзаря”, котрий повинен вийти до 25 лютого; в продажі він буде не дорожче 40 коп., а певніш – 35 коп.»⁶¹, – писав він у листі до Василя Гнилосирова від 17 січня 1894 р. На зламі ХІХ–ХХ ст. Володимир Науменко був відомий як один із найфаховіших шевченкознавців: його перу належала знакова для того часу стаття «Къ вопросу о научномъ изданіи “Кобзаря” Т. Г. Шевченко»⁶². У ній дослідник окреслив основні концептуальні параметри наукового підходу до видання Шевченкових творів. Також він зберігав важливі Шевченкові рукописи, якими згодом користувався Василь Доманицький для підготовки першого повного видання «Кобзаря» 1907 р. (у вступному слові до цієї книжки автор спеціально зазначав, що він «з ласкавого дозволу редактора журналу “Кіевская Старина” В. П. Науменка використав вельми цінні матеріали, що зберігаються у нього»⁶³).

Поява київських «Кобзарів» 1894 р. стала певною сенсацією у вимушено небагатому на події українському житті тогочасної Наддніпрянщини. Вийшовши у світ загальним накладом 20 тис. примірників⁶⁴, означені два видання за неповний рік повністю розкупили, і, як свідчили очевидці, навіть дешевший варіант «Кобзаря» вже 1896 р. у книгарнях знайти було вкрай важко⁶⁵. «Так не розходилася ні одна українська книжка»,⁶⁶ – зазначав Сергій Єфремов. Надзвичайна популярність

⁶⁰ Дорошенко Д. Український рух 1890-их років в освітленні австрійського консуля в Києві // З минулого. Збірник. – Том 1. – Варшава, 1938. – С. 62.

⁶¹ Лист В. П. Науменка до В. С. Гнидлосирова. 17 січня 1894 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 159.

⁶² Науменко В. П. Къ вопросу о научномъ изданіи «Кобзаря» Т. Г. Шевченко // Кіевская Старина. – 1892. – № 2. – С. 314–319.

⁶³ Шевченко Т. Кобзарь. Видання «Общества имени Т. Г. Шевченка...». – С. V.

⁶⁴ Єфремов С. Новини нашої літератури (Де-що з приводу нового видання «Кобзаря») // Літературно-науковий вістник. – Том 7. – Книга 8. – Львів, 1899. – С. 82.

⁶⁵ Там само.

українського видання стала дуже важливим свідченням того, що й український рух, і потреба народу в книжці українською мовою – не вигадка кількох інтелігентів, не польська чи австрійська «інтриги», що повсякчас стверджували шовіністичні російські публіцисти, а правдива реальність самого життя. Відтоді, обстоюючи у полеміці з опонентами або й прямими ворогами українські культурні домагання (які у перспективі неминуче переростали у політичні), покоління «Молодої України» могло спиратися на тверді факти. Показовим у окресленому контексті є лист Бориса Грінченка до земського діяча Ніколая Кулябко-Корецького від 15 вересня 1895 р., в якому майбутній укладач «Словаря української мови» посилається на факт швидкого розпродажу дешевшого видання київського підцензурного «Кобзаря» 1894 р. як на центральний пункт своєї аргументації у обороні української книги і ширше – національної ідентичності: «Вы говорите, что у[краинская] к[нига] лежит на полках книжных магазинов или распространяется в более или менее ограниченном количестве экземпляров среди любителей малороссийской литературы из интеллигенции.

Я не буду обращаться далеко назад и позволю себе привести несколько фактов только за последние 2–3 года.

В прошлом году издан в Киеве дешевый “Кобзарь” Шевченко в количестве 20 000 экз[емпляров]. Он расходуется так быстро, что уже поговаривают о втором таком же издании, и это после изданий того же “Кобзаря” в 1883, 1884 и 1889 гг., не говоря о прежде бывших. “Катерина” Шевченко издавалась много раз и по 10 по 20 тысяч, и в настоящем году появилось два ее издания: одно где-то в Одессе, а другое мое. Я сам был свидетелем того, как, напр., харьковские лубочники, ведущие торговлю исключительно с народом, покупают ее тысячами»⁶⁷.

Видавничий успіх київських підцензурних «Кобзарів» 1894 р. (особливо його дешевшого, розрахованого на читача з низьким рівнем доходів, варіанта) став приємною новиною для українських кіл і неприємною – для російської адміністрації, яка відразу ж зробила відповідні висновки. Відтоді для неї стало очевидним, що навіть цілком безпечні, як раніше вважалося, видання здатні стати потужним чинником формування української національної свідомості. З огляду на це, контроль над українським книговиданням відразу ж значно посилювався, і коли у травні 1896 р. Ксенофонт Гамалій подав до Петербурзького цензурного комітету клопотання про нове видання «Кобзаря» «без всяких изме-

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Лист Б. Д. Грінченка до Н. Г. Кулябко-Корецького. 15 вересня 1895 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 169.

нений сравнительно с <...> изданием 1894 года»⁶⁸, то отримав погано завуальовану під додаткові цензурні вимоги відмову. В датованому листопадом 1897 р. листі до міністра внутрішніх справ Івана Горемікіна Ксенофонт Гамалій писав: «В мае месяце 1896 года я получил от названного Комитета разрешение печатать "Кобзарь", но с такими значительными выбросками, при которых печатание этого сборника являлось бы бесцельным и даже невозможным»⁶⁹, додаючи при цьому, що «многочисленные выброски в тексте, сделанные названным Комитетом, совершенно лишают большинства инкриминированных ныне цензурою произведений покойного поэта не только логической сродности, но и всякого смысла, превращая их в набор каких-то жалких, бессвязных отрывков»⁷⁰.

Але попри це підцензурні «Кобзарі» 1894 р. продовжували свою націєтворчу роботу у підросійській Україні, що переконливо засвідчує один цікавий факт, пов'язаний із історією побутування «Кобзарів» у Києві наприкінці ХІХ ст. Як згадував знаний книгознавець Юрій Меженко, 1899 р. група близьких до Володимира Антоновича студентів Київського університету Святого Володимира видрукувала на гектографі «Кобзар» накладом 100 примірників⁷¹, основу якого склав другий том празького видання 1876 р. Останні 10 сторінок означеного гектографічного видання заповнені вставками до цензурованих фрагментів виданого Ксенофонтом Гамалієм та Францом Іогансоном «Кобзаря» 1894 р. Це безпомильно вказує на значну та тривалу популярність збірки в українських колах Києва. Цікава деталь: як зауважує Юрій Меженко, ці вставки спрямовують читача до дешевшого, тож демократичнішого і масовішого видання.

Видання «Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ)...» 2020 р. передали до фондової колекції НМІУ, відтоді воно експонується у вітрині «Борітеся – поборете» сектору «Музею Української революції 1917–1921 років». Означену книжку придбали в одній із букіністичних крамниць київського середмістя 2012 р., куди вона потрапила із книжкового ринку «Петрівка». З огляду на це, встановити початкового її власника (власників) наразі неможливо. Одначе, спираючись і на відому із джерел інформацію книгознавчого характеру, і на аналіз особливостей музейного примірника, можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, поза сумнівами те, що перед нами найдешевше київське підцензур-

⁶⁸ Лист К. М. Гамалія до міністра внутрішніх справ. Листопад 1897 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 183.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Короткий В. Вказ. праця. – С. 281.

не видання «Кобзаря» 1894 р.: на це вказує і зазначена на обкладинці ціна 35 к., і та, наприклад, обставина, що на фронтисписі дешевшого видання було вміщено гравюру з портретом Тараса Шевченка (**Рис. 3**) і підписом «Печ[ать] со стали Брокгауза, в Литогр[афии] С. В. Кульженко, в Кіеве» (показово, що у друкарні Василя Стефановича Кульженка – сина Стефана Васильовича Кульженка і продовжувача його справи, в добу УНР друкували українські грошові знаки та поштові марки). Натомість у дорожчому київському виданні «Кобзаря» 1894 р. ціною 1 крб 50 к. замість гравюри було вміщено чорно-білу репродукцію портрета Тараса Шевченка роботи Іллі Рєпіна та світлину могили поета в Каневі. Цікаво, що означена гравюра з канонізованим в українському культурному просторі візуальним образом «батька Тараса» в кожусі та шапці – це викадрувана постать українського поета на відомій світлині 1859 р. (робота петербурзького фотомайстра Андрєя Деньєра), на якій він позує разом зі своїми друзями – Григорієм Честахівським, Олександром та Михайлом Лазаревськими і Павлом Якушкіним. Лейпцигський майстер і видавець Фрідріх Брокгауз вигравіював цю викадрувану світлину на сталі, відтоді вона стала популярним іконічним клейнодом українського руху.

Щодо тексту вказаного видання, то, як уже зазначалося, він збігається з текстом підготованого Вільямом Беренштамом петербурзького «Кобзаря» 1884 р. Ціла низка Шевченкових поезій та поем тут відсутня взагалі («Кавказ», «Юродивий», «Великий льох», «Розрита могила»), деякі твори подані лише окремими фрагментами («Сон», «Єретик»), багато текстів цензуровані так, що спотворені майже до невпізнанності («Заповіт», «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...», «Іржавець»).

Причини цензурних вилучень – очевидні: національний протест, соціальний біль, контрверсійні до казенного російського «православ'я» поетичні інквентиви. Так, наприклад, у надрукованій у цьому примірнику «Кобзаря» поезії «Во Іудеї во дни они...» вилучено рядки: «Од п'яного царя-владики!»⁷², «Ми серцем голі догола! / Раби з кокардою на лобі! / Лакеї в золотій оздобі... / Онуча, сміття з помела / Єго величества. Та й годі»⁷³. І цей перелік можна продовжувати щодо багатьох інших вміщених у київському підцензурному виданні 1894 р. поезій та поем. Але навіть у такому форматі «Кобзар» залишався «Кобзарем» і виконував свою націєпробуджувальну роль. У темряві імперської ночі, яка впала на українське культурне життя після Емського указу, ця збірка стала однією з тих свічечок, яка давала надію на те, що «и оживе добра слава, / Слава Украины»⁷⁴.

⁷² Шевченко Т. Во Іудеї во дни они... [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2129.htm> (дата звернення: 3.08.2022).

⁷³ Там само.

Представлений у експозиції сектору «Музей Української революції 1917–1921 років» відділу новітньої історії України НМІУ «Кобзар», імовірно, був власністю кількох людей (або кількох поколінь однієї родини). Приблизно в 1970–1980 х рр. він потрапив у палітурню, бо сучасна обкладинка книги – пізнішого часу (1894 р. одна частина накладу означеного дешевшого видання вийшла в цупкій обкладинці білого паперу з червоно-блакитною орнаментальною рамкою, а інша – в колєнкоревій оправі брунатного кольору з написом золотим тисненням на верхній палітурній кришці «Шевченко», «Кобзарь»⁷⁵).

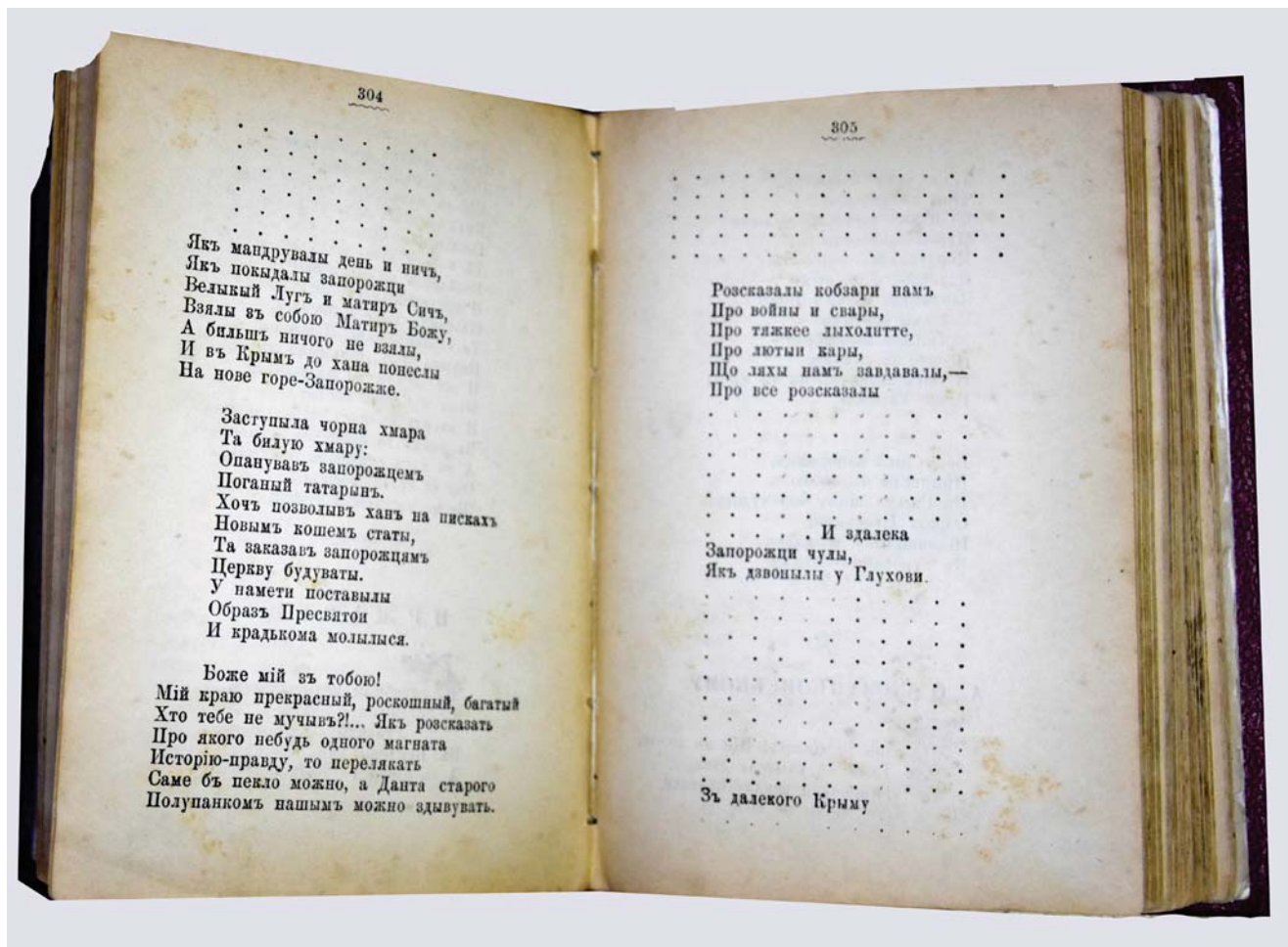

Рис. 4.
Цензурований текст поеми «Іржавець»

⁷⁴ Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ)... – С. 198.

⁷⁵ Беляева Л., Войченко І. Вказ. праця. – С. 56.

Певно, під час роботи у палітурні й було втрачено дві відсутні на-прикінці музейного примірника сторінки з оголошенням «От Книжнаго и Музыкальнаго Магазина Б. Корейво...» (там містилася інформація про можливість придбання нот до мелодій на слова Шевченкових віршів, які створив Микола Лисенко). Цікавий і дещо навіть знаковий ще один аспект цієї книжки: наявність на її сторінках рукописних позначок і вставок. Вони зроблені двома олівцями (і, вочевидь, двома різними людьми). Синім хімічним олівцем зроблено кілька вертикальних прочерків на берегах сторінок із текстами «Гайдамак», поеми «Чернець» та кількох інших творів. Цим самим олівцем підкреслено назви деяких поезій та поем у «Оглаві» (змісті) примірника. Але значно цікавішими є вставки, зроблені простим олівцем, адже це спроби читача відновити цензуровані фрагменти «Кобзаря». Так, у «Епілозі» до поеми «Гайдамаки» маємо цензурований катрен: «Стоявъ довго. – «Спочынь, батьку, / На чужому поли, / Бо на своимъ нема миста,/ ...»⁷⁶. Поверх цензурованного рядка простим олівцем написано: «Якъ нымае воли» (правильно мало би бути: «Нема місця волі»⁷⁷).

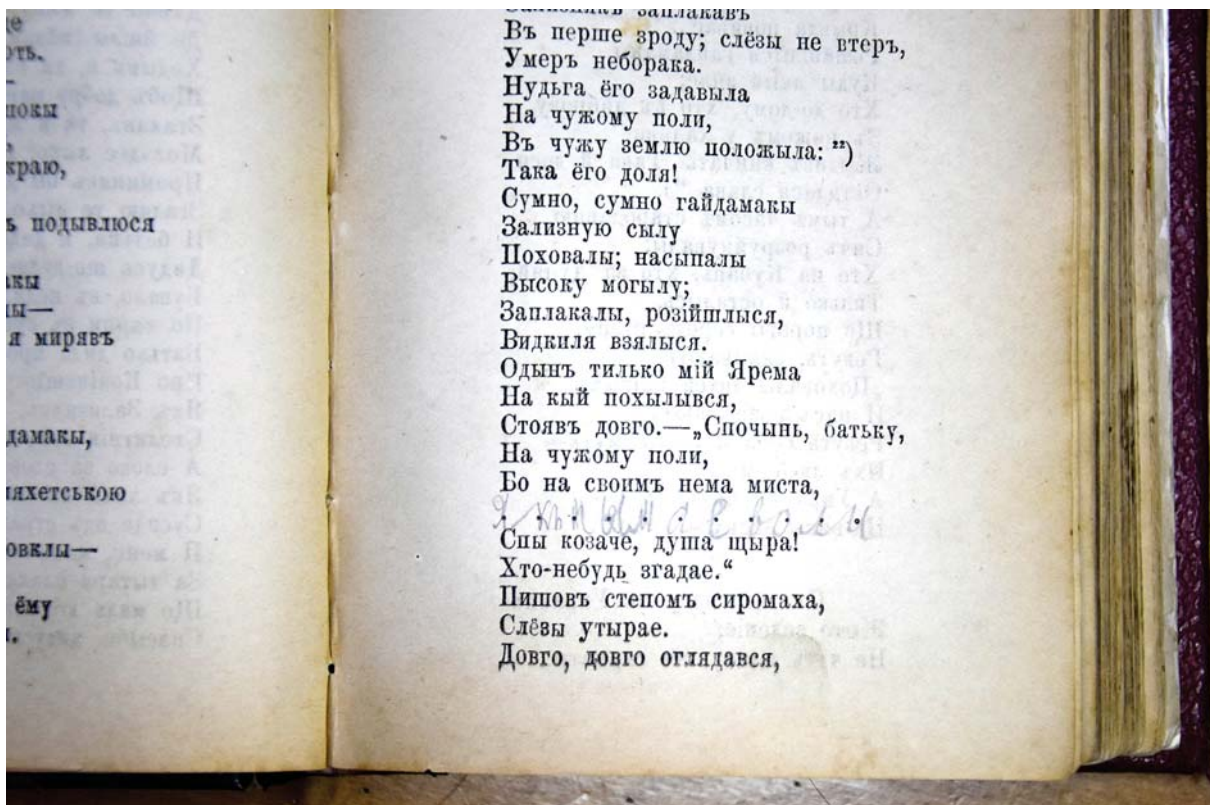

Рис. 5.

Спроба відновлення цензурованого рядка з поеми «Гайдамаки»

⁷⁶ Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ)... – С. 157.

⁷⁷ Шевченко Т. Гайдамаки [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev117.htm> (дата звернення: 3.08.2022).

Те саме спостерігаємо і з текстом поезії «Чигрине, Чигрине...» (в київському «Кобзарі» 1894 р. вона має назву «Чыгырынъ»⁷⁸): читач намагався відновити два цензуровані рядки та написав поверх крапок теж простим олівцем: «поки воля козацькая / зовсимъ не завьяне» (правильно мало би бути: «Поки тії недолітки / Підростуть, гетьмани»). Ці рукописні вставки можуть свідчити про те, що той, хто їх зробив, жив у певному провінційному селі (містечку?) і не мав можливості ознайомитися із, наприклад, згаданим уже гектографічним виданням «Кобзаря» 1899 р., підготованим київськими студентами, об'єднаними довкола Володимира Антоновича. Там вилучені у підцензурному «Кобзарі» 1894 р. фрагменти відновлювалися здебільшого правильно. Отже, цілком можна припустити, що у тогочасній підросійській Україні існувала і традиція побутування неканонічних, власне, народних «Кобзарів», у яких тексти могли зазнавати певних змін – залежно від рівня знань або естетичних уподобань тих, хто з ними працював або переписував їх. Але це питання потребує окремої та детальнішої студії.

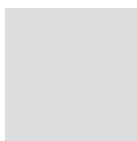
Підсумовуючи, можна ствердити, що в загальній логіці розгортання шевченкоцентричних модальностей історичного нарративу експозиції «Музей Української революції 1917–1921 років» київське підцензурне видання «Кобзаря» 1894 р., підготоване за участі Ксенофонта Гамалія та Франца Іогансона, є одним із визначальних артефактів. Експонована у вітрині «Борітеся – поборете» Шевченкова поетична збірка, що побачила світ у період майже повної заборони українського друкованого слова в Російській імперії, постає промовистим свідченням жорстких цензурних обмежень, накладених царатом на український культурний рух (і, насамперед, на книговидавничу справу) в останній чверті XIX ст. Водночас цей один із перших видрукованих у Києві «Кобзарів» є переконливим доказом пасіонарної потуги українського відродження, яке навіть у найнесприятливіших умовах виявилось здатним до національної мобілізації.

Також у оперативному полі дослідження цієї знакової книги концептуалізується виразна перспектива подальших студій, адже й дотепер належним чином не проаналізовано соціологічні аспекти рецепції Шевченкових «Кобзарів» в українському соціумі на зламі XIX–XX ст., не з'ясовано ті комунікаційні технології, за допомогою яких українські культурні діячі сприяли поширенню «Кобзаря» в середовищі селянства, не описано внесок окремих діячів київської «Громади» в цей процес.

⁷⁸ Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ)... – С. 185–187.

⁷⁹ Шевченко Т. Чигрине, Чигрине... [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev125.htm> (дата звернення: 3.08.2022).

Водночас широке поле діяльності відкривається і в аспекті суто музейницькому. Насамперед, актуальною є потреба створення окремого реєстру експонатів фондосховища НМІУ, пов'язаних із роллю та місцем поезії і постаті Тараса Шевченка у процесі переходу українського руху від етапу культурницького до політичного. Такий реєстр має містити не лише «Кобзарі» та інші публікації творів поета, а й охоплювати якнайширший контекст візуальних матеріалів. Приклади таких матеріалів – експоновані в «Музеї Української революції 1917–1921 років» декоративний таріль «Тарас Шевченко, виготовлений на Межигірській фаянсовій фабриці на початку ХХ ст., київська грамофонна платівка, на якій «Малоросійській хоръ подъ упр. Л. Макаренко» виконує «Якъ умру (заповить Шевченко)», відзнака учасника «Шевченківського здвигу у Львові» (1914). Створення реєстру цих матеріалів дасть можливість у перспективі побудувати виставковий проєкт, присвячений Тарасові Шевченку як ключовій постаті націєтворення у переддень Української революції 1917–1921 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бєляєва Л., Войченко І. «Кобзар» Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: бібліографічне дослідження. – Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2014. – 864 с.

Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 108–149.

Дорошенко В. Бібліографічний покажчик творів Т. Шевченка. – Львів: Друкарня НТШ, 1938. – 350 с.

Дорошенко В. Женевські видання Шевченкових поезій. – Львів–Краків, 1942. – 21 с.

Дорошенко Д. Український рух 1890-их років в освітленні австрійського консуля в Києві // З минулого. Збірник. – Том 1. – Варшава, 1938. – С. 59–70.

Скельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – Київ: КІС, 2010. – 272 с.

Без «Кобзаря» // Книгарь. – 1918. – № 2. – С. 297–299.

Єфремов С. В тісних рамцях // Бібліологічні вісті. – Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1926. – № 2. – С. 40–67.

Єфремов С. Новини нашої літератури (Де-що з приводу нового видання «Кобзаря») // Літературно-науковий вістник. – Том 7. – Книга 8. – Львів, 1899. – С. 82–88.
Житецький І. «Кієвская Старина» сорок років тому // За сто літ. – Київ: Державне видавництво України, 1928. – № 3. – С. 125–146.

Кобзар Тараса Шевченка. Рукопис В. С. Гнилосирова. Репринтне видання. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич Г. С., 2013. – 160 с.

Кобзарь: Издание редакции журнала «Кієвская Старина». – Киев: Типография Императорского университета Святого Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1899. – 8 + 614 с.

Кобзарь Тараса Шевченка. – Санкт-Петербург: Коштом Д. Е. Кожанчикова; Типография Императорской академии наук, 1867. – XII + 677 с.

Кобзарь Тараса Шевченка. Le Kobzar par Taras Chevtchenko. – Частина перша. – Женева: Печатня «Громади», 1878. – 128 с.

Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве: библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1903. – 140 с.

Корнійчук М. Про атрибутування окремих видань творів Т. Шевченка у колекції МКДУ [Електронний ресурс]: Всеукраїнська асоціація музеїв. – Режим доступу: http://vuam.org.ua/uk/704:%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%85_%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2_%D0%A2.%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_%D1%83_%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9C%D0%9A%D0%94%D0%A3 (дата звернення: 3.08.2022).

Короткий В. Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка // Український археографічний щорічник. – Вип. 15. – Київ, 2010. – С. 251–284.

Лист Б. Д. Грінченка до К. В. Паньківського Гнилосирова від 17 серпня 1892 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 148.

Лист Б. Д. Грінченка до Н. Г. Кулябко-Корецького. 15 вересня 1895 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 169–170.

Лист В. П. Науменка до В. С. Гнидлосирова. 17 січня 1894 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 159.

Лист К. М. Гамалія до В. С. Гнилосирова. 4 липня 1894 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 161.

Лист К. М. Гамалія до міністра внутрішніх справ. Листопад 1897 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1966. – С. 183–186.

Науменко В. П. Къ вопросу о научномъ изданіи «Кобзаря» Т. Г. Шевченко // Кіевская Старина. – 1892. – № 2. – С. 314–319.

Науменко В. Памяти В. Л. Беренштама // Кіевская Старина. – 1906. – № 2. – С. 257–275.

Петров С. Книжкова справа в Києві: 1861–1917. – Київ: ЕксОб, 2002. – 344 с.

Повідомлення канівського повітового «предводителя дворянства» київському губернському «предводителю дворянства» про настрої й чутки серед селян, зв'язані з могилою Т. Г. Шевченка від 26 липня 1861 р. // Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. – С. 279–284.

Погрібний А. Літературні явища і з'яви. – Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. – 628 с.

Програмові засади Братства Тарасівців. «Profession de foi молодих українців» // Українська суспільно-політична думка в 20 сторіччі. – Том 1. – Нью-Йорк: Видавництво «Сучасність», 1983. – С. 19–25.

Протокол засідання Ради Народних міністрів 6 березня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том 2. – Київ: Наукова думка, 1997. – С. 180–181.

Рапорт від 7 серпня 1861 р. начальника канівської повітової поліції київському губернаторові про чутки серед селян, зв'язані з Т. Г. Шевченком // Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. – С. 290–282.

Русов О. Спомини про пражське видання «Кобзаря» // Україна. – Кн. 2. – Київ, 1907. – С. 125–136.

Свято Вільної України 19-го березоля у Києві // Вісти з Української Центральної Ради. – Київ, 1917. – № 2.

Старовойтенко І. Повний «Кобзар» Т. Шевченка (1907–1908 рр. видань) у листуванні П. Стебницького з Є. Чикаленком // Слово і Час. – 2008. – № 3. – С. 17–25.

Тарахан-Береза З. Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори. – Київ: Родовід, 1998. – 544 с.

Тисяченко Г. Історія Великої Книги // Книгарь. – 1918. – № 2. – С. 300–308.

Український Національний З'їзд 6–8 квітня 1917 р. Перший день – 6 квітня // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 3.

Український Національний З'їзд 6–8 квітня 1917 р. Третій день – 8 квітня // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 4.

Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка (сводъ матеріаловъ для его біографіи). – Кієвъ: Типографія К. Н. Милевскаго, 1882. – 281 с.

Шевченко Т. Во Іудеї во дні они... [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2129.htm> (дата звернення: 3.08.2022).

Шевченко Т. Гайдамаки [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev117.htm> (дата звернення: 3.08.2022).

Шевченко Т. Збирныкъ творивъ. – Томъ першый: Кобзарь. – Санкт-Петербург: Типографія В. С. Балашева. 1883. – XIV + 526 с.

Шевченко Т. Кобзарь. Видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомошествованія нуждающимся уроженцамъ южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга» та «Благотворительного Обществава изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ». – Санкт-Петербург: Книгопечатня Шмидт, 1907. – XVI + 635 с.

Шевченко Т. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. – Прага: Nákladem knihkupectvi dra Grégra a F. Dattla, 1876. – XXIII + 275 с.

Шевченко Т. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. – Прага: Nákladem knihkupectvi dra Grégra a F. Dattla, 1876. – XXII + 414 с.

Шевченко Т. Кобзарь. – Санкт-Петербург: Типографія В. С. Балашева, 1884. – IV + 236 с.

Шевченко Т. Кобзарь (съ портретомъ). Изданіе К. М. Гамалья, приобрѣтенное Ф. А. Югансономъ. – Кієвъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1894. – VIII + 615 с.

Шевченко Т. Чигрине, Чигрине... [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev125.htm> (дата звернення: 3.08.2022).